

КОЛЕБАНИЯ В УПОТРЕБАТА НА ДВОЙСТВЕНО ЧИСЛО В КЪСНИЯ ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИ ЕЗИК (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ ПЪРВАТА ТРЕТА НА XVIII В.)

Таня Нейчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Таня Нейчева. Колебания в употреблении двойственного числа в позднем церковнославянском языке (На материале первой трети XVIII века)

В представленной статье автор делает попытку выявить особенности в употреблении форм двойственного числа в позднем церковнославянском языке. Материал экскерпирован из четырех текстов конфессиональной сферы, опубликованных в период между 1709 и 1741 гг. Выдвигается рабочая гипотеза, что более строгое или более свободное употребление двойственных форм находится в прямой зависимости от престижности жанра произведения, и в конечном счете – от функциональной принадлежности его к сфере богослужбной или русской разновидности церковнославянского языка. Результаты осуществленного анализа показывают, что, с одной стороны, в рассматриваемых текстах действительно намечается формальное разграничение двух названных разновидностей, но с другой, один из представителей более „престижного“ жанра демонстрирует гораздо более свободное обращение с нормой, чем представитель более „низкого“ жанра.

Ключевые слова: церковнославянский, богослужбная разновидность, русская разновидность, двойственное число

Tanya Neycheva. Fluctuations in the Use of Dual Forms in the Late Church Slavonic Language (on Material from the First Third of 18th Century)

The present article makes an attempt to identify the specifics in the use of dual forms in the late Church-Slavonic. The material was excerpted from four confessional texts published between 1707 and 1741. The author puts forward a working hypothesis that a stricter adherence to the norm or freer use of dual forms is directly dependent on the prestige of the genre and ultimately on its belonging to one of the two designated functional areas: the liturgical or Russian variety of the Church Slavonic language. The results of the analysis show that, on the one hand, the texts under consideration do indeed outline a formal distinction between the two named varieties, but on the other, one of the representatives of the more “prestigious” genre demonstrates much more free use of the norm than the representative of the “lower” genre.

Key words: Church Slavonic, liturgical variety, Russian variety, dual

Терминът „църковнославянски език“, както и самият феномен „църковен език“, „език на църквата“, е употребен за първи път¹ през 1726 г. в Русия, в края на епохата на Петър I – като антоним на „гражданското наречие“. Преди възникването на такова разделение *славянският* език в течение на векове изпълнява ролята на книжовен за руското общество, обслужвайки всички комуникативни сфери с изключение на деловата (Алексеев 1987: 37, 42; Аванесов 1953: 65, 67), и в резултат е подложен на силно влияние от страна на руския език. Това е причината той често да бъде наричан „руски църковнославянски“. С течение на времето в неговите рамки се формират две структурни и функционални разновидности: *богослужебна*, със строга норма, фиксирана в богослужебните книги, и *руска*, с по-голяма степен на русификация, използвана в другите текстове – не само светски, но и професионални – наричана от различни автори „снижена“ норма (Ремньова, Савелиев, Филичев 1999: 11), „развален църковнославянски“ (Соболевски 1980), „опростен църковнославянски“ (Трубецкой 1990), „вулгарно-литературен език“ (Дурново 2000). Следва да подчертаем, че става въпрос именно за формални разновидности с особености на всички езикови равнища, които ги разграничават много повече, отколкото са разграничени функционалните стилове в един език.

Предмет на нашия интерес в конкретния случай е състоянието на граматичната категория *число* в църковнославянските текстове от първата трета на XVIII век и по-конкретно – спецификите при употребата на двойствено число и вероятността те да са обусловени от принадлежността на текста към сферата на една от двете разновидности – богослужебната или руската.

За изследване бяха подбрани текстове, създадени в периода между 1708 г. – въвеждането на гражданската азбука, и 1730 г. – края на Петровата епоха: 1) *Евангелие от Марка* (1718), 2) *Благодарствена служба за Полтавската победа* (1709), 3) *Поморски отговори* (1723, по издание от 1741 г.) – предисловието и първите четири отговора, 4) *Последование на изповедта* (1923) (по-подробно вж. Източници). За да се гарантира принадлежността им към църковнославянската стихия, приехме допълни-

¹ Средновековното наименование е *языкъ славенскъ*, славенский, но също така и *българскии*. Едва в началото на XVIII в., като резултат от секуларизацията на руското общество, в което той се използва като книжовен, се появява разделието на църковен и светски език. Първата употреба на названието „църковнославянски“, както отбелязва В. М. Живов, е „в писмо [...] до капелана на англиканската църква в Русия [...] през 1726 г. Гавриил Бужински го хвали, че владее [...] църковнославянски език – „Ecclesiasticum Slavonicum Stylum“ (Живов 2002: 145). Преводът на всички цитати в настоящия текст е мой – Т. Н.

телното ограничение те да бъдат напечатани на стара кирилица² (руски полуустав), тъй като въвеждането на гражданската азбука „установява семиотичното разграничение на културните сфери, залегнало в основата на функционалното разпределение на традиционния (църковнославянския) и новия („прост“) книжовен език“ (Кузминова 2009).

1. Структура на категорията число в църковнославянски и руски

Грамматичната категория число в славянските езици в най-общия си вид може да бъде представена като противопоставяне на два или три реда форми, традиционно обозначаващи като парадигми за единствено, множествено и двойствено число. В старобългарски, също както и в праславянски, разглежданата категория е тричленна и с нея се характеризират на практика всички изменяеми части на речта (Дуриданов 1991: 137, Ваян 1952: 247).

Прието е да се смята, че църковнославянският език като наследник на старобългарския пази *тричленната* категория през всички векове на съществуването си, а нормативните граматиките последователно привеждат форми за двойствено число при всички изменяеми части на речта, дори и в най-рядко употребимите парадигми (Зизаний 1596, Смотрицки 1619, Класовски 1857, Перевлески 1879, Козмин 1903, Алипий 1991). Разбира се, това може да се приеме за валидно само по отношение на богослужебната разновидност на църковнославянския език, тъй като именно нейните норми са фиксирани в граматиките, особено в издаваните от XIX в. насам.³

² За целите на анализа адаптирахме графиката на текстовете по правилата, приети от Отдела за древноруска литература към Руската академия на науките (вж. Дмитриева 1955: 494 – 495), като запазахме красловните ерове **ъ**, **ь** и буквата **ѣ** паралелно с **е**, тъй като те се употребяват в състава на флексии с различна граматична семантика.

³ През XIX в. в Русия стабилно се утвърждава практиката църковнославянските граматиките да се съставят предимно върху материал от Светото писание в неговия късен печатен вариант и авторите изрично уговарят това в предисловията си, срв. „<авторът> се придържа към Библията, издадена за първи път по времето на Императрица Елизавета Петровна, за втори път при императрица Екатерина II през 1867 година“ (Виноградов 1813: 16); „Предложеното учебно пособие е предназначено за преподаване на този език, който се употребява в библейските и църковнослужебните книги, издавани в Русия от 1663 година насам, т.е. от появата на *пълната печатна Библия*“ (Класовски 1857: V). Две са основните причини за това – от една страна в библейските книги се съдържа най-представителната реализация на църковнославянската норма, а от друга – много скоро след въвеждането на гражданската азбука на практика е прекратено създаването и възпроизвеждането на всякакви текстове на църковнославянски език, излизащи извън сферата на богослужението.

Колкото до руската разновидност, въпросът следва да бъде оставен отворен засега поради липса на данни. Все пак не можем да не отбележим едно интересно наблюдение на О. Ф. Жолобов:

Новата църковнославянска употреба отразява в себе си сложната многовековна история на дуала. Тя съдържа два рязко отличаващи се типа: докато библейският текстов цикъл се свързва с доста последователно запазване на дв. ч., другите църковнославянски текстове след внесените в тях поправки запазват само остатъци от дуала и дори дв. ч. на обозначенията на естествени двойки е още по-стеснено.

(Жолобов 1998: 34)

Своеобразно потвърждение на тази констатация дават двама южнославянски автори на практически (учебни) църковнославянски граматики от XIX в. – архимандрит Партений, българин: „Понеже двойственото число не е толкова употребително, за да олеснимъ ученици-те, го оставаме за друго място“ (Партений 1859: 8); и Авраам Мразович, сърбин: „Двойственото число, споменавано в Славянските Граматики, не се употребява от съвременните писатели; но понеже се среща в светото писание и в другите църковни книги, то и за него ще поговорим в специалното приложение, намиращо се в края“ (Мразович 1821: 52). Разграничението, проведено тук между „новите писатели“ и „светото писание и другите църковни книги“; между „библейския текстов цикъл“ и „другите църковнославянски текстове“, може да бъде изтъкнато в най-общ план като граница между богослужебната и руската разновидност, но къде именно минава тази граница и дали наистина разделя двете разновидности, може да подскаже единствено по-подробно изследване.

Коренно различна е ситуацията в руския език. Традиционно е прието да се смята, че отпадането на двойственото число в него се е осъществявало активно през периода между XIII и XV в., като окончателно е завършило към XVI – XVII в. (Горшкова, Хабургаев 1981: 159 – 160, Борковски, Кузнецов 2006: 203 – 204). Някои автори в последно време

Аналогично е положението и сред южните славяни, сред които паралелно с разпространението на печатните църковни книги от Русия, т. е. с утвърждаването на руския църковнославянски вместо локалните редакции на старобългарския, се разпространяват и църковнославянските граматики, издадени в Русия. Паралелно с това се съставят и собствени граматики на църковнославянския език по модела на руските и с привличане на примери от същите източници, срв.: „Настоящата буквеница ся состави по правописанието на напечатаните църковны книги Славенски. Не съдържава примери от ръкописните Славянски книги, понеже днес в България не читат вече по църквите в ръкописни книги“ (Сичан Николов 1858: 1).

излагат тезата, че този процес е започнал дори по-рано – през XII в. (Ремньова 2009: 173), докато други са на мнение, че едва през първата половина на XIV в. „се появяват преки свидетелства за започналата загуба на дв.ч. – появата на плурални форми в съчетание с думата два (двѣ) и разпад на дуалната парадигма“ (Жолобов 1998: 20). Независимо от разминаванията в датировката, по отношение на началото на XVIII в. всички автори са единодушни, че категорията число в руския език е представена от само *две грамем* и съответно от два реда форми – за единствено и за множествено число.

И така, структурата на разглежданата граматична категория в църковнославянски и в руски през интересуващия ни период не съвпада. Към очевидната разлика в броя на съставлящите я грамем следва да добавим и това, че освободените при отпадането на двойственото число значения трябва да бъдат „пренасочени“ към друга грамема и това променя семантичния обхват на множественото число в руски, т. е. тричленната опозиция „едно – две – повече от две“ се свежда до двучленна „едно – повече от едно“.

2. Употреба на двойствено число в църковнославянските текстове през първата трета на XVIII век

Нека се спрем на очевидната разлика. Според класификацията, съставена от сръбския изследовател А. Белич през 1932 г., която е водеща и до днес за повечето автори, посветили се на въпроса, праславянските форми за дв. ч. могат да бъдат систематизирани по следния начин:

1. Свободно двойствено число, което се е употребявало без числови думи и е означавало естествени двойки предмети (**oči*, **roga*). Разновидност на тази група е т. нар. дистрибутивно двойствено число, употребявано за назоваване на повече от една двойка предмети.

2. Свързано двойствено число – названия на единични предмети в съчетание с числително (**dъva brata*, **obě sěstre*). Негова разновидност е полусвързаното двойствено число, при което е налице елипса на числителното име.

3. „Синдетично“ (гр. συνдетικός – свързващ, съединяващ) двойствено число – конструкция, съставена от съчетанието на две съществителни имена и съгласуваните с тях дуални форми (**otъсь i mati věste*).

Предполага се, че началото на разпада на двойствената парадигма в славянските езици и конкретно в руски е било при формите на свободното дв. ч., където двойствеността е очевидна и съответно няма нужда да бъде експлицитно изразявана, а едва на по-късен етап са били засегнати свързаното и „синдетичното“ дв. ч. (срв. Жолобов, Криско 2001: 17 – 18; Жолобов 1998: 4 – 5; Якоп 2010: 75 – 76).

Поради това, че в *църковнославянски* не се е осъществявал процес на отпадане на дв.ч., всяка замяна на двойствена форма с множествена в църковнославянските текстове би следвало да се тълкува като руско влияние и появата ѝ не трябва да се анализира в хронологичен план с цел търсене на закономерност. Все пак не е невъзможно да съществуват известни ограничения при навлизането на русизми в различните подтипове двойствено число, така че при описанието на ексцерпирания данни ще се придържаме към посочената по-горе класификация.

Анализът на ексцерпирания материал показва следната картина.

2.1. Евангелие от Марка

Както следва да се очаква, евангелският текст не показва съществени отклонения от строгата църковнославянска норма. С други думи, когато контекстът изисква употребата на двойствено число, то се употребява правилно както по отношение на съществителните и местоименията, които са ядрени за категорията, така и във формите на съгласуваните с тях прилагателни имена, причастия и глаголи. Примерите в текста са многобройни и тук ще приведем само някои от тях.

При свободното дв.ч., където би следвало да се открият най-ранните признаци за евентуален разпад на двойствената парадигма (Якоп 2010: 75 – 76; Фаске 1968), се употребяват без изключение правилните двойствени форми – както именително-винителните, така и в косвените падежи, срв.:

- (1) и абие **разверзостася слуха** его;⁴
- (2) имѣяй **уши** слышати, да слышитъ;
- (3) и плюнувь на **очи** его и возложъ **руцѣ** нань, вопрошаше его;
- (4) и поклонся на **колѣну** ему, вопрошаше его;
- (5) моляху его, да поне **воскрилю** ризы его прикоснутся;
- (6) и видѣвъ его, паде при **ногу** его;
- (7) силы таковы **рукама** его бывають;
- (8) слуги по **ланитома** его бяху.

Не показва отклонение от църковнославянската норма и употребата на дистрибутивното двойствено число, използвано за назоваване на повече от един двоен предмет:

- (9) сынъ челоуѣчский преданъ будетъ въ **руцѣ челоуѣчестѣ**;
- (10) они же возложиша **руцѣ свои** на него;

⁴ Оттук и до края в примерите с получен шрифт ще се указват словоформите, които съответстват на църковнославянската норма, с курсив – словоформите, които съответстват на руската норма.

(11) сие и есть дивно во **очию нашею**.

Свързаното двойствено число, тоест назоваването на случайна двойка предмети в съчетание с числителните **два, двѣ, оба, обѣ**, също поддържа без отклонения църковнославянската норма:

- (12) и съ нимъ распяша **два разбойника**;
 (13) бяху же яко **двѣ тысящи**;
 (14) бѣ же пасха и опрѣсноцы по **двою дню**;
 (15) да шедше, купимъ **двѣма стома** пѣнязь хлѣбы;
 (16) и не облачитися въ **двѣ ризѣ**;
 (17) и **обѣ рыбѣ** раздѣли всѣмъ.

Срещат се също и случаи на „полусвързано“ дв. ч., напр.:

(18) и распятая съ нимъ поношаста ему.

Употребява се така също и „синдетично“ (съгласувателно) дв. ч.:

(19) **Мариа** же Магдалина и **Мариа** Иосиева **зрястѣ** гдѣ его полагаху;

(20) отъ начала же создания **мужа** и **жену** сотвориль **я** есть.

(21) И **явися** имъ **Илиа** съ **Моисеомъ**, и **бѣста** со Иисусомъ *глаголюще*.

Последният пример (21) се нуждае от известно обяснение, тъй като в него наблюдаваме три граматични числа, съотнесени спрямо един и същ двоен субект. Така сказуемото в първото изречение *явися* е съгласувано с по-близкото от изброените имена в съответствие с гръцкия модел за подобни конструкции, във второто срещаме дв. ч. *бѣста*, отнасящо се и до двете имена, както изисква славянският модел (вж. Жолотов, Криско 2001: 85), а мн. ч. на причастието *глаголюще* (срв. по-ранната форма за дв. ч. на същото място в Мариинското евангелие: *глаголѣшиа* – Ягич 1883: 148) очевидно е по-късна замяна и следва да се определи като руско влияние.

Тук е моментът да уточним, че случаите на отклонение от строгата църковнославянска норма в разглеждания текст са единични и освен посочената вече замяна (21) засягат предимно личните местоимения: *намъ* вм. *нама* (22), *васъ* вм. *вы* (23), *имъ* вм. *има* (24) и само в един случай съществително име – *имена* вм. *именѣ* (25). Приведените по-долу цитати умишлено са по-обширни, за да докажат, че подобни замени действително са епизодични, най-често се намират в съседство с аналогични форми, които са употребени правилно, и следователно появата им не се подчинява на никаква ясна закономерност:

(22) и предъ нимъ **придоста Иаковъ и Иоаннь, сына Зеведеева, глаголюща**, учителю, **хощева** да еже още **просива**, сотвориши **нама**. Онъ же рече **има**, что **хощета** да сотворю **вама**; **Она** же **рѣста** ему, даждь *намъ*, да единъ одесную тебе и единъ ошуюю тебе **сядева** во славѣ твоей. Иисусъ же рече **има**, не **вѣста**, чесо просита, **можета** ли пити чашу, юже азъ пию, и крещениемъ, имже азъ крещаюся креститися; **Она** же **рѣста** ему, **можева**. Иисусъ же рече **има**, чашу убо юже азъ пию, **испиета** и крещениемъ, имже азъ крещаюся, **креститася**;

(23) видѣ **Симона и Андреа**, брата того Симона, **вметающа** мрежи въ море, **бѣста** бо **рыбаря**. И рече **има** Иисусъ, **придита** во слѣдъ мене и сотворю *васъ* быти **ловца чевѣкомъ** (sic!). И абие, **оставлша** мрежи своя, по немъ **идоста**;

(24) и посла **два** отъ ученикъ своихъ, и глагола *имъ*, **идита** во градъ, и срящеть *васъ* челоувѣкъ въ скуделницѣ воду нося, по немъ **идита**, и идѣже още внидетъ, **рцыта** господину дому, яко учитель глаголетъ, гдѣ есть виталница, идѣже пасху со ученики моими снѣмъ, и той **вама** покажеть горницу велию постлану готову, ту **уготовайта** намъ, и **изыдоста ученика** его, и **придоста** во градъ, и **обрѣтоста**, якоже рече **има**, и **уготоваста** пасху;

(25) и нарече **има имена** Воанергесъ, еже есть **сына громава**.

От всичко изложено дотук се налага изводът, че в евангелския текст формите за двойствено число са съзнателно поддържани, както изисква църковнославянската норма, а отклоненията от нея са минимални и нямат последователен характер.

2.2. Благодарствена служба за Полтавската победа

В този текст въпреки доста ограничения обем на извлечения материал (тук описваме всички ексцерпирани случаи) е налице по-голямо разнообразие на форми за дв. и мн. ч. в контекст на двойственост.

Свободното дв. ч. се среща в текста предимно при именително-винителните форми – 5 случая (26, 27, 28, 30, 31) срещу 2 употреби на мн. ч. (32, 33), докато в косвените падежи преобладава мн. ч. – 4 случая (30, 31, 32, 33) срещу само един, в който е употребена родително-местната форма за дв. ч. (29):

(26) и постави на камени **нозѣ мои** (библейски цитат – срв. Пс. 39, 2 – 3);

(27) Моисей, крестообразно распростеръ **длани**, побѣждаше Амалика;

(28) святотатъ лютѣ паде отъ воздуха и о камень сокруши **голени**;

- (29) на **ногу** его ниць падаемъ, хвалу ему въздающе;
 (30) шествовати по земли не возможе, иже **крилѣ** воспрятъ, внезапу *ногъ* лишися;
 (31) вознеслъ же еси главу нашу, юже подъ **нозѣ твои** прекланяюще, молимъ да будетъ всегда подножие *ногъ твоихъ* (библейски цитат – ср. Мт. 22:44);
 (32) творению же *рукъ твоихъ* възвѣщати твердъ;
 (33) творение же *рукъ* его възвѣщаеть твердъ.

Специфична е картината при дистрибутивната употреба на свободното дв. ч. – такава случаи несъмнено има, но само по отношение на съществителните имена и само в им.-вин. падеж (8 случая). Прилагателните и местоименията, функциониращи като съгласувани определения към тях (37, 39, 40), а също и сказуемите, където има такива (38), от своя страна са предимно във форма за мн. ч., което подлага под съмнение и цялостното граматично значение на словосъчетанието:

- (34) предаде всю силу Ханаанску и колесницы въ **руцѣ** сыновъ Израилевыхъ;
 (35) се бо тя, вознесена, покори Богъ подъ **нозѣ** боящимся его;
 (36) и крѣпкия военачалники предаде въ **руцѣ наши**;
 (37) иже научилъ еси **руцѣ наша** на ополчение, и **устнѣ** отверзи;
 (38) дерзай, Сионе, да не *ослабѣють* **руцѣ твои** (библейски цитат – Софр. 3:16);
 (39) Господи Боже нашъ, научивый **руцѣ наша** на ополчение;
 (40) отверзаемъ умная уста, сердца и **устнѣ** *вещественныя* къ неисповѣдимѣй хвалѣ твоей.

В текста е употребена и една форма за мн. ч. в дистрибутивно значение, която не е нововъведение и не противоречи на църковнославянската норма, архаична е и е в състава на цитат от катизма:

- (41) *иныхъ ноги* умывъ, **твои** же презрѣ (срв. ТП 1992: 438).

Въз основа на описаните по-горе примери можем да обобщим, че в разглеждания текст субкатегорията двойствено число **е представена в доста ограничен вид**, като: 1) се употребяват само именително-винителните форми, а в косвените падежи се предпочита множествено число; 2) съгласуваните с даденото съществително име думи са предимно във форма за мн. ч., *което поставя под съмнение граматичното значение на употребеното окончание за дв. ч.*

В *Благодарствената служба* няма примери за употреба нито на свързано, нито на „синдетично“ дв. ч., така че за тях не могат да бъдат направени никакви изводи.

2.3. Поморски отговори

Ексерпираният материал е обширен – тук привеждаме само типичните примери.

Свободно дв. ч. се употребява последователно при съществителните имена и съгласуваните с тях форми както в пряк, така и в косвен падеж, напр.:

(42) просимъ и молимъ вашу милость **милостивныма ушима** слышати;

(43) воззри, молимъ, **мысленныма очима** на Христово и Апостольское благовѣстие;

(44) изведъ же ихъ (апостоловъ), вонъ до Вифании, и воздвигъ **руцѣ свои**, и благослови ихъ;

(45) почиваетъ нетлѣненъ Илия Муромецъ, на персѣхъ **согбенѣ руцѣ**;

(46) почиваетъ нетлѣненъ преподобныи Иосифъ Многоболѣзненныи, **руцѣ** имѣя на персѣхъ **согбенѣ**;

(47) у Превѣчнаго Младенца Иисуса Христа **благословящей руцѣ написанѣ** двѣма перстома;

(48) Приими Богородичныи образъ святыи, иже ты **своима рукама** написаль еси и др.

Единственото отклонение е във формата на страдателното причастие в предикативна функция *воображены* (49), за което може би е спомогнало това, че тя е разположена на по-голямо разстояние от формата за дв. ч. на подлога:

(49) **благословящей руцѣ**, яко у спасителя христа, тако у святителя Николы, двѣма перстома *воображены*.

В изследвания откъс от текста няма контекст за реализация на дистрибутивна употреба на свободното двойствено число.

Свързаното дв. ч. е представено от много голям брой съчетания с числителните *два, двѣ* (135 употреби) и *оба, обѣ* (4 употреби). Като причина можем да изтъкнем тематиката на изследвания откъс, който е посветен на спора на староверците с официалната църква относно двупръстното кръстене. Повишената честота обаче се компенсира с малка вариативност – от всички 135 случая 112 са еднотипни и представляват съчетание на числителното *два, двѣ* и съществителното *перстѣ* в творителен падеж в следните вариации:

а) Числително име в дв. ч. и съществително в дв. ч. (76 случая), напр.:

(50) знаменаящесе **двѣма перстома** Богу угодиша и др.

б) Числително име в дв. ч. и елипса на съществителното *перстома* в дв. ч., като съгласуваното определение, където има такова, също така последователно поддържа дв. ч. (10 случая) напр.:

(51) слагати персты, палець зъ **двѣма послѣдними**;

(52) слагати персты, палець съ **двѣма нижними** и др.

Към тази група можем да причислим и един по-особен случай, в който църковнославянската лексема *персть* е заменена с руската *палець* (53), но също с окончание за дв. ч.:

(53) хто не крестится **двѣма пальцома**, да будеть проклять.

в) Числително име в дв. ч. и съществително в мн. ч. (24 случая), напр.:

(54) единоголасное содержание всероссиискія церкви **двѣма персты** знамѣноватися и др.

Освен описаното словосъчетание в творителен падеж в текста се обособява още една по-малка група еднотипни случаи, представляващи съчетание на *двою* или *дву*⁵ с контекстуалните синоними *естество* и *существо* в родителен и местен падеж дв. ч. (8 случая). Конгруентните форми, където има такива, също са в дв. ч., напр.:

(55) Господа нашего Иисуса Христа во **двою естеству** и единомъ составѣ познаваема;

(56) Богъ совершенъ во **двою существу**;

(57) во исповѣдание **стекшеюся двою естеству** во Христѣ;

(58) Сына Божия и сына челоувѣча во **дву совершenu естеству** и др.

Изключение прави само един пример на употреба на множествено вместо на двойствено число на причастието *сшедшихся* (59), причина за което най-вероятно също е по-голямото разстояние от съществителното име:

(59) во образъ *сшедшихся* во Христѣ **двою естеству**.

Сравнително по-разнообразен в лексикално отношение е материалът в им.-вин. падеж, като тук отново преобладава правилната употреба на формите за дв. ч. в рамките на словосъчетанието, но се срещат и случаи на замяна с мн. ч.:

а) Числително *два* в съчетание със съществително и съгласуваните с него форми в дв. ч. (11 случая):

(60) **два перста**, указательный и великосредний, **совокуплена**;

⁵ Формата за род.-мест. падеж дв. ч. *дву* е нововъведение, възникнало под влияние на руския език и утвърдено в църковнославянската норма наред с изконната форма *двою* (Алипий 1991: 83).

(61) въ княжения великаго князя Владимира Мономаха **бѣста два митрополита**, родомъ грека, Никифоръ и Никита;

(62) **вѣ** <два> тогоже **преписанная чудотворная образа, обрѣтающаяся** на Москвѣ, единъ близъ Варварскихъ вратъ въ церкви Пресвятыя Троицы, другии на Воронцевскомъ поли въ церкви Покрова Пресвятыя Богородицы, на **нею** у Спасителя благословящая рука двѣма перстома и др.

б) Числително *два* в съчетание с мн. ч. на съществителното име и конгруентните форми (4 случая):

(63) **два** же *великия персты образуютъ* божество его и челоуѣчество;

(64) изобрази [...] три персты сложены, и **два**, указательнии и среднии, *совокуплены*;

(65) палець да **два** *послѣднихъ* воедино совокупити;

(66) **сшедшася два естества** во Христѣ исповѣдовати поучаеть.

Прави впечатление, че в първия от посочените примери съгласуваното определение *великия* (63) е в им. п. мн. ч. в съответствие църковнославянската норма, докато в третия е предпочетено род. п. мн. ч. *послѣднихъ* (65), което е руска особеност (срв. Розентал, Джанджакова, Кабанова. 1999: §193).

В съчетание с *оба, обѣ* в текста няма употребени форми в косвен падеж, а в им.-вин. падеж разпределението е следното:

а) *Оба, обѣ* в съчетание с дв. ч. на съществителното и съгласуваните с него определения (3 случая):

(67) образъ Спаса Христа, **благословящей обѣ руцѣ** имѣя двѣма перстома;

(68) воображенъ Спасителевъ образъ, **благословящей обѣ руцѣ** имѣя двѣма перстома;

(69) **обѣ руцѣ**, тако благословящая Спасова, яко молебная Петрова, сложение *имуть*, три персты во едино сложены.

В последния пример сказуемото *имуть* (69) е във форма за множествено число, за което вероятно отново спомага по-голямата отдалеченост от подлога.

б) *Оба, обѣ* в съчетание с форма, която следва да бъде тълкувана като родителен падеж ед. ч., т. е. като руско влияние (1 случай):

(70) двѣма перстома образovati **оба естества Христова** Божество и челоуѣчество.

Употребата на полусвързано дв. ч. в текста не е често явление, но все пак такива случаи има (3 на брой), като в тях последователно е спазена църковнославянската норма, включително и при конгруентните форми:

(71) **тая святая образа** въ монастырѣ Радонежскомѣ у раки преподобнаго благословящей руцѣ яко у Спасителя Христа, тако у святителя Николы, двѣма перстома воображены **имѣта**;

(72) околоже **тою образу** на поляхъ подписано;

(73) тако у Богородицы, яко у Предвѣчнаго Младенца, **благословящей десницѣ** двѣма перстома.

Достатъчно често в текста се срещат и съчетания от две имена, които създават условия за реализацията на „синдетично“ двойствено число, и приблизително в половината от случаите действително е употребена такава форма:

а) „Синдетично“ (съгласувателно) дв. ч. (8 случая):

(74) въ та времена **преподобная** Антонии и Феодосии **Печерская чудотворца** боголюбнѣ *подвизашася*;

(75) въ княжение великаго князя Георгия Долгорукаго **митрополита Киевская бѣста** Климентъ философъ и Константинъ грекъ;

(76) при семь *явишася* **чудотворная** пресвятая Богородицы **образа** Ржевский [...] и Коневский [...], на **неюже** Спасова благословящая десница двѣма же перстома вообразена;

(77) образъ вознесения христова [...] да образъ рѣзнии Одигитриа Богородицы [...] на **тою образу** *благословящий* **Спасовѣ десницѣ** двѣма же перстома;

(78) въ молении *стоятъ* **преподобная** Зосима и Саватии, за **нима же** множество иноковъ;

(79) **патриархъ Филаретъ**, рукоположеннии и засвидѣтельствованныи **Феофаномъ**, **патриархомъ Иерусалимскимъ**. Повелѣниемъ **ею** напечатана бысть книга Катихисисъ великии;

(80) написа образъ **преподобною** Антониа и Феодосиа.

Характерна черта на голяма част от посочените примери е тенденцията към съчетаване на съгласувано определение в дв. ч. и сказуемо в мн. ч. *подвизашася* (74), *явишася* (76), *стоятъ* (78) срещу само един случай на сказуемо в дв. ч. *бѣста* (75).

б) Употреба на мн. ч. в съчетание с две имена (8 случая) – последователно и при съгласуваните определения, и във формата на сказуемото:

(81) въ положенныхъ посланияхъ, на няже *новопечатныя* **Увѣтъ** и **Пращица** *ссылаются*;

(82) у **Спаса и святителя Александра** *благословящия* *руки* палець зъ двѣма послѣдними *совокуплени*;

(83) Паки князь Владимиръ прия ис Корсуня грекописанныи образъ *святыхъ апостоль* Петра и Павла;

(84) Княжение *великихъ князей* Георгия, иже убиень отъ Батыя, и брата его Ярослава;

(85) преподобнии Сергии Радонежский, иже имяше *святыя образы* Пресвятыя Богородицы и святителя Николы, предъ ними же моление совершая, сподобися чюднаго видѣния;

(86) той образъ стоить въ церкви *Преподобныхъ* Зосимы и Саватиа;

(87) во свидѣтельство приводяще *древнихъ святыхъ греческихъ*, святаго Петра Дамаскина и блаженнаго Феодорита;

(88) въ церкви *Преподобныхъ* Зосимы и Саватиа;

В заключение можем да обобщим, че в текста на *Отговорите* църковнославянската норма се поддържа старателно както при свободното, така и при свързаното и „синдетичното“ двойствено число, но са допустими и *отклонения* – най-често във формата на сказуемото, рядко при съществителното име и съгласуваните с него думи и практически никога във формата на числителното име.

2.4. Последование на изповедта

Последованието ни дава малко данни по отношение на изследваната тук категория – само 7 случая в целия текст.

Свободното дв. ч. е представено в състава на един библейски цитат (срв. Пс. 8:7; Пс. 101:26; Евр. 1:10):

(89) и мы, людие твои, вся дѣла **руку твоею** и имя твое призываемъ.

В останалите 2 случая, които са в състава на едно изречение, е предпочетено мн. ч.:

(90) ставъ на *колѣни*, теперь приклони главу твою и приложи *руки* къ персямъ твоимъ и помолися господу прилѣжно.

В съчетание с числително *два* се наблюдава подобно разпределение – в състава на цитат (от молитва преди изповед) е запазено дв. ч., при това в косвен падеж:

(91) иже заимования даровавый **двѣма должникомъ**.

В авторския текст, от друга страна, е употребена форма, неутрална по отношение на противопоставянето църковнославянски (дв. ч.) – руски (мн. ч.), при това в близко съседство с изцяло руски форми – съюзна дума *которое* вм. цсл. *еже* и руски фонетичен облик на постфикса *-ца* вм. *-ся*:

(92) блудодѣйство, которое на **два рода** раздѣляетца.

„Синдетично“ дв. ч. в текста не е употребено на нито едно от двете места, където е възможна реализацията му, като вместо него е предпочетено мн. ч.:

(93) въ день *святыхъ правоверховныхъ апостоль* Петра и Павла;

(94) такожде тойже канонъ *объясняетъ* и Иоаннь Зонарь, и Алексий Аристенъ, *греческии учители*.

Въпреки оскъдния материал, който ни предоставя този текст, можем да обобщим, че двойственото число в него се употребява само в състава на цитати, докато навсякъде другаде то е изцяло заместено от мн. ч. или се употребява във форма, омонимична за руската и църковнославянската норма.

3. Обобщение

И така, четирите разгледани тук текста представят следната картина:

Евангелският текст не показва съществени отклонения в употребата на формите за двойствено число; изключенията са редки и имат спорадичен характер. Това е логично и очаквано предвид факта, че всяко негово копие се стреми да постигне максимална близост с „оригинала“ – чрез съпоставка с по-стари преписи и издания и с гръцкия, еврейския и латинския текст.

Трите други текста представят в различна степен ограничена употреба на формите за двойствено число, като отклоненията най-често засягат съгласуването: при запазено окончание за дв. ч. на съществителното име се употребяват окончания за множествено число на съгласуваното определение и на сказуемото – сигурен признак за разклатена семантика на формата, която очевидно се употребява по-скоро като „признак на книжовността“ (термин на В. М. Живов).

В този смисъл доста строгото придържане към нормата в *Поморските отговори* и дори тенденциозната поява на „синдетично“ двойствено число следва да бъдат тълкувани като демонстрация на един вид образованост, начетеност и привързаност към православната старина от страна на авторите им, староверците.

Противно на очакванията, не е така в богослужебния текст *Благодарствена служба за Полтавската победа*, който според приетото от нас определение би следвало да е максимално близък до „строгата“ норма. Напротив, точно тук се наблюдава последователна употреба на съгласувани форми в *множествено* число, а и като цяло двойствените форми са изключително редки в текста.

В четвъртия от разглежданите текстове, наблюдаваме очаквана картина. Жанрът „последование“, макар и професионален, не е с особено висок ранг в средновековната жанрова система – на практика става въпрос за един вид инструкция към свещеника как да изпълнява определен ритуал. Единствените случаи, в които срещаме безспорна употреба на двойствено число в него, са в състава на цитати, на всички други места, където контекстът предполага възможност за употреба на дв. ч., предпочитание е отдадено на мн. ч.

Нека обобщим. Според данните от анализирания тук материал изцяло представителен за „строгата“ църковнославянска норма по отношение на двойственото число се оказва единствено евангелският текст. Полемичният *Поморски отговори* демонстрира много по-голяма близост до богослужебната норма от богослужебния *Благодарствена служба*, което поставя под въпрос наличието на твърда граница между двете посочени в началото разновидности на църковнославянския език и същевременно потвърждава относителната свобода на автора при избор към коя от двете норми да се придръжа.

ЛИТЕРАТУРА

- Аванесов 1953:** Аванесов, Р. И. К вопросам образования русского национального языка. [Avanesov, R. I. K voprosam obrazovaniya russkogo nacional'nogo yazyka.] // *Вопросы языкознания*, 1953, № 2, с. 47 – 70.
- Алексеев 1987:** Алексеев, А. А. Пути стабилизации языковой нормы в России XI – XVI вв. [Alekseev, A. A. Puti stabilizatsii yazykovoy normy v Rossii XI – XVI vv.] // *Вопросы языкознания*, 1987, № 2, с. 34 – 47.
- Алипий 1991:** Алипий (Гаманович). *Грамматика церковно-славянского языка*. [Alipiy (Gamanovich). *Grammatika tserkovno-slavyanskogo yazyka*.] Москва: Художественная литература, 1991.
- Борковский, Кузнецов 2006:** Борковский, В. И., П. С. Кузнецов. *Историческая грамматика русского языка*. [Borkovskiy, V. I., P. S. Kuznetsov. *Istoricheskaya grammatika russkogo yazyka*.] Москва: КомКнига, 2006.
- Буслаев 2006:** Буслаев, Ф. И. *Историческая грамматика русского языка: Этимология*. [Buslaev, F. I. *Istoricheskaya grammatika russkogo yazyka: Etimologiya*.] Москва: КомКнига, 2006.
- Ваян 1952:** Ваян, А. *Руководство по старославянскому языку*. Пер. с французского В. В. Бородич. [Vayan, A. *Rukovodstvo po staroslavlyanskomu yazyku*.] Москва: Издательство иностранной литературы, 1952.

- Виноградов 1813:** Виноградовъ, П. *Краткая славянская грамматика*. [Vinogradov, P. Kratkaya slavyanskaya grammatika.] Санктпетербургъ: При Святѣйшемъ Синодѣ, 1813.
- Горшкова, Хабургаев 1981:** Горшкова, К. В., Г. А. Хабургаев. *Историческая грамматика русского языка*. [Gorshkova, K. V., G. A. Khaburgaev. Istoricheskaya grammatika russkogo yazyka.] Москва: Высшая школа, 1981.
- Дмитриева 1955:** Дмитриева, Р. П. Проект серии монографических исследований-изданий памятников древнерусской литературы. [Dmitrieva, R. P. Proekt serii monograficheskikh issledovaniy-izdaniy pamyatnikov drevnerusskoy literatury.] // *АН СССР, Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы*, т. XI, Москва, 1955, с. 491 – 499.
- Дуриданов, ред. 1991:** *Грамматика на старобългарския език*. [Gramatika na starobalgarskya ezik.] София: Издателство на БАН, 1991.
- Дурново 2000:** Дурново, Н. Н. *Избранные работы по истории русского языка*. [Durnovo, N. N. Izbrannye raboty po istorii russkogo yazyka.] Москва: Языки славянской культуры, 2000.
- Живов 1985:** Живов, В. М. Язык Феофана Прокоповича и роль гибридных вариантов церковнославянского в истории славянских литературных языков. [Zhivov, V. M. Yazyk Feofana Prokopovicha i rol' gibridnykh variantov tserkovnoslavyanskogo v istorii slavyanskikh literaturnykh yazykov.] // *Советское славяноведение*, 1985, № 3, с. 70 – 85.
- Живов 2002:** Язык и вера. Разговор с В. М. Живовым. [Yazyk i vera. Razgovor s V. M. Zhivovym.] // В. М. Живов. *Светостма. Кратък речник на агиографските термини*. София: ИК „ДБ Митко“, 2002, с. 139 – 152.
- Жолобов 1998:** Жолобов, О. Ф. *История двойственного числа и количественных конструкций в русском языке*. [Zholobov, O. F. Istoriya dvoystvennogo chisla i kvantitativnykh konstruksij v russkom yazyke.] Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Москва, 1998.
- Жолобов, Криско 2001:** Жолобов, О. Ф., В. Б. Крысько. *Двойственное число. Историческая грамматика древнерусского языка*. [Zholobov, O. F., V. B. Krysko. Dvoystvennoe chislo. Istoricheskaya grammatika drevnerusskogo yazyka.] Том II. Москва: Азбуковник, 2001.
- Зизаний 1596:** Зизаний, Л. *Грамматика словенска*. [Zizaniy, L. Grammatika slovenska.] Вилно: Друкарня братска, 1596.
- Класовски 1857:** Класовскій, В. *Краткая грамматика славяно-церковнаго языка періода печатныхъ (въ Россіи) книгъ*.

- [Klassovskiy, V. *Kratkaya grammatika slavyano-tserkovnogo yazyka perioda pechatnyh (v Rossii) knig.*] Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1857.
- Козмин 1903:** Козьмин, К. *Грамматика церковно-славянскаго языка новаго периода.* [Kozmin, K. *Grammatika tserkovno-slavyanskogo yazyka novago perioda.*] Москва: Синодальная типографія, 1903.
- Кузминова 2009:** Кузьминова, Е. А. Петровская реформа языка. [Kuzminova, E. A. *Petrovskaya reforma yazyka.*] // Лилеева А. Г., И. В. Ружицкий. *Из истории русской культуры.* Хрестоматия. 05.12.2009. <<http://www.philol.msu.ru/~rki/alphabet/index.html>> (25.04.2016)
- Мразович 1821:** *Руководство къ славенстѣи грамматицѣ* исправленнѣи во употребленіе славено-сербскихъ народныхъ училищъ, издано трудомъ Авраама Мразовича. [Rukovodstvo k slavenstyh grammatitsya ispravlenney vo upotreblenie slaveno-serbskih narodnyh uchilish, izdano trudom Avraama Mrazovicha.] Въ Будинѣ: Писмены Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго, 1821.
- Партений 1859:** *Кратка славенска грамматика*, съставена отъ Архимандрита Парѣенія. [Kratka slavenska grammatika, sastavena ot Arkhimandrita Parheniya.] Цариградъ: Книгопечатница-та Ц. Вѣстника, 1859.
- Перевлески 1879:** Перевлѣскій, П. *Славянская грамматика съ изборникомъ.* [Perevlesskiy, P. *Slavyanskaya grammatika s izbornikom.*] Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1879.
- Ремньова, Савелиев, Филичев 1999:** Ремнева, М. Л., В. С. Савельев, И. И. Филичев. *Церковнославянский язык. Грамматика с текстами и словарем.* [Remneva M. L., V. S. Savel'ev, I. I. Filichev. *Tserkovnoslavyanskiy yazyk. Grammatika s tekstami i slovarem.*] Москва: Издательство Московского университета, 1999.
- Ремньова 2009:** Ремнева, М. Л. О возможном курсе исторической морфологии русского языка (глагол). [O vozmozhnom kurse istoricheskoy morfologii russkogo yazyka (glagol).] // *Славянские языки и культуры в современном мире: Международный научный симпозиум* (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, филологический факультет, 24 – 26 марта 2009 г.): Труды и материалы. Москва: МАКС Пресс, 2009, с. 172 – 173.
- Розентал, Джанджакова, Кабанова 1999:** Розенталь, Д. Э., Е. В. Джанджакова, Н. П. Кабанова. *Справочник по правописанию, произношению, литературному редактированию.* [Rozenal', D. E., E. V. Dzhandzhakova, N. P. Kabanova. *Spravochnik po pravopisaniiyu, proiznosheniuyu, literaturnomu redaktirovaniyu.*] Москва: ЧеРо, 1999.
- Сичан Николов 1858:** *Грамматика или Буквеница славенска*, издадена от Хр. К. Сичанъ Николовъ. [Grammatika ili Bukvenitsa slavenska,

- izdadena ot Hr. K. Sichan Nikolov.], Цариградъ – Галата: Въ Книгопечатница-та на Д. Цанкова и Б. Миркова. 1858.
- Смотрички 1619:** Смотрицкий, М. *Грамматики словенския правильное синтагма*. [Smotritskiy, M. Grammatiki slovenskiya pravilnoe sintagma.] Евью, 1619.
- Соболевски 1980:** Соболевский, А. И. *История русского литературного языка*. [Sobolevskiy, A. I. Istoriya russkogo literaturnogo yazyka.] Ленинград: Наука, 1980.
- ТП 1992:** *Триодъ постная*. [Triod postnaya.] Москва: Издательство Московской патриархии, 1992.
- Трубецкой 1990:** Трубецкой, Н. С. Общеславянский элемент в русской культуре. [Trubetskoj, N. S. Obshheslavjanskiy element v russkoj kul'ture.] // *Вопросы языкознания*, 1990, № 2, с. 122 – 139.
- Фаске 1968:** Fasske, H. *Sorbischer Sprachatlas. Serbski recny atlas. 2. Viehwirtschaftliche Terminologie*. Bautzen: Domowina, 1968.
- Ягич 1883:** Ягич, И. В. *Мариинское четвероевангелие с примѣчаниями и приложениями*. [Yagic, I. V. Mariinskoe chetveroevangeliye s primechaniyami i prilozheniyami.] Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1883.
- Якоп 2010:** Jakop, T. Dvojinske in pluralizirane oblike v slovenskih narečjih. // *Slavia Centralis*, 2010, №1, s. 74 – 87.

ИЗТОЧНИЦИ

- Благодарствена служба за Полтавската победа 1709:** Лопатинский, Ф. Л. *Служба благодарственная о победе под Полтавою*. [Lopatinskiy, F. L. Sluzhba blagodarstvennaya o pobede pod Poltavoyu.] Москва: Синодальная типография, 1709. <<http://dlib.rsl.ru/01004091734>>
- Евангелие от Марка 1718:** Библия. Н. З. (Новый Завет). [Bibliya. N. Z. (Novyj Zavet).] Ч. 1 – 2. Санкт-Петербург: Санктпетербургская тип., 17 октября 1718 – 11 марта 1719. <<http://dlib.rsl.ru/01004092704>>
- Поморски отговори 1923:** *Отвѣты пустынножителей на вопросы монаха Неофита*. [Otvety pustynnozhiteley na voprosy monakha Neofita.] // Дополнительная библиотека Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, № 323, <<http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=2&manuscript=323>>
- Последование на изповедта 1923:** *Последование о исповедании*. [Posledovanie o ispovedanii.] Главная библиотека Свято-Троицкой Сергиевой лавры, Старопечатные книги, электронный ресурс № 389, <<http://old.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/1284>>